

BİR XIV. YÜZYIL YAZARININ KALEMİNDEN ÇAĞININ “İLİM” VE “ÂLİM” ANLAYIŞI

Doç. Dr. Fahri UNAN^(*)

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Giriş

Osmanlı devletinin kültürel değerleri ve müesseseleri ile ilgili çeşitli meselelerin daha soğukkanlı bir yaklaşımla incelenmesi için fırsatlar, imkânlar ve içinde yaşanılan dönem, bugün artık düne nisbetle çok daha müsâittir. Hepimizin bildiği üzere, yakın târihimizin burada teferruâtına girmemize gerek olmayan çok çeşitli sebeplerden kaynaklanan çalkantılı ortamı, cemiyetimizi olduğu kadar en az etkilenmesi gereken ilim âlemimizi de derinden etkilemiş; bu durum ise, Anadolu’da târih içinde gerçekleştirmiş olduğumuz sosyal ve kültürel müesseselerimizin bir takım ideolojik peşin hükümlerle ele alınmasına zemîn hazırlamış ve böylece bunların lehinde ve aleyhinde çok çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Burada bu görüşlerin hulâsasını yapacak değiliz. Ancak, ilmî bir araştırmanın mahsûlü olmayan bu görüşlerin mühim bir kısmının bir *müteârif*e gibi tekrarlarına tekrarlarına zaman içerisinde bir *hakikat* hâline geldiğini de îtirâf etmek mecbûriyetindeyiz.

Hakkında çeşitli ve birbirinden farklı görüşlerin ileri sürüldüğü bu tür müesseselerden birisi de *medreseler*dir. Osmanlı devletinin ilim, eğitim, kültür ve fikir merkezleri durumundaki bu müesseselerle ve umûmî olarak eğitim hayâtı ile ilgili olarak şimdikiye kadar yapılan çalışmalar hiç de az değildir¹. Fakat, yapılan bu çalışmaların,

(*) Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Bu çalışmalarla ilgili bir fikir edinmek için bkz. Ârif Beğ, “Devlet-i Osmâniyyenin Te’essüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulemâ”, *Dâru’l-fünûn Edebiyat Fak. Mec.*, İstanbul 1332, s. 137-144; Muallim Emin Beğ, “Târihçe-i Tarîk-ı Tedrîs”, *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334, s. 642-651; Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1930; O. Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II (iki cilt bir arada), İstanbul 1977; M. Ş. Yalıtıkaya, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 463-467; A. Süheyl Ünver, *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul Üni. Yay., İstanbul 1946; F. Reşit Unat, *Türkiye’de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964; H. Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi (1773-1923)*, 2. baskı, İstanbul 1974; Şehabettin Tekindağ, “Medrese Dönemi”, *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi 1973*, İstanbul 1975, s. 3-37; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1976; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 1-2, İstanbul 1977 (1939); Hüseyin Atay, “Fatih-Süleymâniye Medreseleri Ders Programları ve

medreseleri ve onların çevresinde cereyân eden veya ortaya çıkan meseleleri bütün yönleriyle aydınlığa kavuşturduklarını söylemek, ne yazık ki, mümkün değildir. Bu belirsizlikte, muhakkak ki, konunun mâhiyetinin de mühim bir payı vardır. Çünkü, mesele oldukça karmaşıktır; konuyu tek açıdan ele alarak incelemek ve bir netîceye ulaşmak, neredeyse, imkânsızdır. Öncelikle, muhtelif veçheleri bulunan uzun bir târihî mâcerânın incelenmesi, başka bir ifâdeyle Osmanlı devletinin askerî, siyâsî, içtimâî, iktisâdî, kültürel ve hattâ hukukî ve teşkilâtî yapısının etraflı bir şekilde ve bir takım ideolojik ayak bağlarından kurtarılma sûretiyle tedkik edilip ortaya konulması gerekmektedir. Ancak, sözü edilen meselelerin, münferit çalışmalarla altından kalkılamayacak kadar geniş bir sâhayı kuşattığı îzâhtan vârestedir. Dolayısıyla, konunun tatmîn edici bir ölçüde açıklığa kavuşturulabilmesi için, ciddî ve objektif kıstaslara uygun olarak yapılmış müstakil veya ortaklaşa araştırmalara ve incelemelere hâlâ şiddetle ihtiyaç vardır. Söz konusu araştırma ve incelemeler belirli bir keyfiyet ve kemiyete ulaşmadığı müddetçe, burada sözü edilen problemlerin anlaşılması, tahlillerinin yapılması ve bir takım sağlıklı netîceler çıkarılması mümkün olmayacak ve bâzı karanlık noktalar yine var olmağa devâm edecektir.

Osmanlı medreseleri ile ilgili olarak ele alınması gereken en mühim meselelerden birisi, kanaatimizce, bu müesseselerde çalışan insanlarla, *ulemâ* ile, bu insanların üzerinde çalıştıkları konular, başka bir ifâde ile *ilim* dallarıdır. Konuyu şu şekilde ifâde ve formüle etmek de mümkündür: Osmanlı eğitim ve kültür sistemi içerisinde *âlim* denince akla nasıl bir insan gelmekte; kezâ *ilim* denince ne anlaşılmaktadır? Eldeki verilerden hareketle bir *Osmanlı âlimi* tipolojisi oluşturmak mümkün müdür? Veya, bize intikâl eden kaynaklardan elde edilen mâlûmâtta yola çıkarak, nev’i şahsına münhasır bir *Osmanlı ilmî zihniyeti* tesbît etmek kâbil midir?

Şu soruların da bu husûsun gerçekten aydınlatılmasında büyük bir ehemmiyeti vardır: Osmanlı âlimi, dünyâyâ nasıl bakmakta, hâdiseleri nasıl değerlendirmekte, hangi prensiplerle hareket etmektedir? Onun zihniyet dünyâsını besleyen, şekillendiren, yönlendiren ve çalışmalarını mânâlı kılan ilkeler veya hareketlerini kendisine göre ayarladığı *mehenkler* nelerdir? Bir ilim dalını öğrenmeğe, üzerinde çalışmağa ve diğer insanlara öğretmeğe değer bulurken, hangi kıstaslara göre davranmakta, neleri ölçü olarak almaktadır? Bütün bu konularda, sınırları içerisinde yaşadığı ülkenin şartları ne ölçüde etkili olmaktadır?

İcâzetnameler”, *Vakıflar Dergisi*, XIII (1981), s. 171-236; aynı yazar, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983); A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. baskı, İstanbul 1982 (1943); Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 1984; M. Tayyib Gökbilgin, “Ulemâ”, *İA/XIII* (1985), s. 23-26; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlim ve Teşkilâtı*, TTK, 3. baskı, İstanbul 1988; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology”, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 1-48; aynı yazar, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat* (ayrı basım), TTK, Ankara 1992, s. 335-395.

Bu tür soruları ilâ-nihâye uzatmak mümkündür. Fakat, bu ve benzeri soruları lâyıki veçhile cevaplandırabilmek için, öncelikle yeterli araştırmanın ve farklı dönemlere âit verilerin belirli bir seviyeye ulaştırılması gerekir. Söz konusu seviyeye ulaşmadan yukarıda sıralanan sorulara verilecek cevaplar, bizleri tatmîn etmekten uzak kalacak ve burada üzerinde durulan *ilim* ve *âlim* meselesini bütünüyle kavramamız mümkün olmayacaktır. Yukarıdaki soruların çerçevesi ve konunun nerelere kadar uzandığı düşünüldüğünde, öyle bir kaç örnek veriden hareketle zihnimizi meşgûl eden problemleri îzâh etmenin ne kadar güç olduğu kendiliğinden anlaşılacaktır. Binâenaleyh, arzûladığımız umûmî ve terkîbî değerlendirmeleri yapabilmemiz için, öncelikle elimizde yeterli veri olmalıdır. Şimdiye kadar ileri sürülen ve çoğu zaman sübjektif düşünceleri yansıtan fikirlerle târihî hakîkati birbirinden ayırmak da, yine ciddî araştırmaların sayısının artması ile imkân dâhiline girecektir.

Bu mütâlaalar, terkîbî değerlendirmelere girişmeden önce, farklı dönemlerde yaşamış, *ilim* ve *âlim* kelimelerinden ne anladığına dâir görüşler serdetmiş insanların fikirlerini gün ışığına çıkarmanın ne kadar elzem olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yolla elde edilecek münferit verilerin, umûmî bir değerlendirmedeki veya daha net çizgiler taşıyan bir *ilim* ve *âlim* tipolojisi oluşturmadaki ehemmiyeti îzâhtan vârestedir.

Bu yazı, işte böyle bir düşüncenin ve yaklaşımın ürünü olarak kaleme alınmıştır. Yazımızda düşüncelerini tahlil etmeğe çalışacağımız şahıs, XIV. asrın ortaları ile XV. asrın ilk çeyreğinde yaşadığı tahmîn olunan *Şeyhoğlu Sadru'd-dîn Mustafa*'dır. Kısaca *Şeyhoğlu* diye anılan Sadru'd-dîn Mustafa, Germiyan Beyliği topraklarında (tahmînen 1340'de) doğmuş ve burada yetişmiş, gençliğinden îtibâren Beyliğin ileri gelenlerinden olan ve bilâhare Osmanlı *ümerâsı* arasına giren Paşa Ağa b. Hoca Paşa tarafından himâye edilmiş; Germiyan beylerinden Mehmed Bey ve Süleyman Şah dönemlerini idrâk etmiş; Süleyman Şah'ın ölümünden sonra ise Osmanlı sarayına intisâb etmiştir. *Hurşîd-nâme* (*Hurşîd ü Feraşâd*) adlı bir te'lîfi bulunan²; *Kâbûs-nâme* ve *Marzubân-nâme*³ adlı eserleri Türkçe'ye çevirmiş olan Şeyhoğlu'nun, bir de *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* adlı eseri vardır⁴. Biz burada *Şeyhoğlu*'nun hayâtı ve eserleri üzerinde durmayacağız⁵. Bu çalışma çerçevesinde bizi ilgilendiren husûs, Şeyhoğlu'nun bu son

² Eser, Hüseyin Ayan tarafından neşrolunmuştur, bkz. *Şeyhoğlu Mustafa Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Feraşâd)* [İnceleme-Sözlük-Konu Dizini] Atatürk Üni. yay., Erzurum 1979.

³ Eseri Zeynep Korkmaz inceleyip neşretmiştir, bkz. *Sadru'd-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi* [İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım], Ankara Üni. yay., Ankara 1973.

⁴ Şeyhoğlu'nun bizim çalışmamızda kullandığımız bu eserini Kemâl Yavuz neşretmiştir, bkz. *Şeyhoğlu Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* [İnceleme-Metin-İndeks], TTK yay., Ankara 1991.

⁵ Bunun için bkz. Kılıslı Rif'at, *Ferheng-nâme-i Sa'dî Tercümesi* (Hoca Mes'ûd b. Osmân), İstanbul 1340-42, "tekmile" kısmı, s. 6-10; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukilerle Germiyan ve Osmanoğulları Zamanında Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 50, 269, 270; aynı yazar, "Germiyaon Oğulları", *İA/IV* (1977), s. 769; Fuad Köprülü, "Germiyan Beyliği Tarihine Ait Notlar", *Türklük Mec.*, II (1928), s. 414; aynı yazar, "Anadoluda Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umûmî Bir Bakış", *Yeni Türk Mec.*, S. 4 (1933), s. 283-290; kezâ, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934, s. 180; Ö. Faruk Akün, "Şeyh-oğlu, Şeyh-oğlu Sadr al-dîn Mustafa", *İA/VIII* (1979), s. 481-485; ayrıca bkz. yukarıda dipnot, 2, 3, 4.

zikredilen eserindeki *ilimler*le ve *ulemâ* ile ilgili düşünceleridir. *Mehekkü'l-Ulemâ*, bir bakıma *siyâset-nâme* husûsiyeti taşıyan bir eserdir. Yazar, dört bölüme (*bâb*) ayırdığı eserinin birinci bölümünde *pâdişâh*ların, ikinci bölümünde *büyük (ulu) bey*lerin, üçüncü bölümünde *vezir*lerin ve *nâib*lerin ve nihâyet dördüncü bölümünde *âlim*lerin, *kadılar*ın ve *vâiz*lerin durumları üzerinde durmakta, bu husûsta bize *ideal tipler*in nasıl olmaları gerektiğini anlatmaktadır. Eserin diğer bölümlerinde ele alınan konular üzerinde de müstakil çalışmaların yapılması mümkündür; fakat, yukarıda açıklamağa çalıştığımız düşüncelerin gerçekleşmesine katkıda bulunabilmek için, biz bu çalışmamızda, münhasıran dördüncü bölümde işlenen konuları incelemek istiyoruz. Şeyhoğlu, bu bölümde *ilimleri* tasnîf ederken, tasnîfine uygun olarak onlara *değer* biçerken, bu ilimlerle ilgilenen insanları *-âlimleri-* sınıflandırırken ve bu sınıflandırmayı mânâlı kılmak için kendileriyle meşgûl olan *âlimleri* değerlendirirken kullandığı üslûp ile gerçekten renkli bir kişilik sergilemekte; eski Anadolu Türkçe'sinin bugün çoğu unutulmuş sevimli ibâre ve ifâde kalıplarıyla, dobra dobra konuşan bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak hemen belirtmeliyiz ki, Şeyhoğlu'nun bu konudaki düşünceleri bütünüyle orijinal ve kendisine has olmayıp, zaman zaman başka eserlerde, başka yazarlar tarafından da ileri sürülen fikirlerle büyük ölçüde benzerlik veya paralellik arz etmektedir⁶.

Bu kısa açıklamaların ardından, Şeyhoğlu'nun *ilim* ve *ulemâ* ile ilgili tasnîf, tasvîr ve değerlendirilmelerine geçebiliriz: Şeyhoğlu'nun, *Mehekkü'l-Ulemâ*'sında, eserinin adına uygun olarak, *ilim* ve *âlim* konularına ve gerçek mânâda neye *ilim* ve kimlere *âlim* denebileceği meselesine oldukça geniş bir yer ayırdığını görüyoruz. Onun, öncelikle konuyu belirli bir sistem içerisinde ele aldığı dikkati çekmektedir: Eserde, önce *ilim* üzerinde durulmakta, teferruâta girilmeden umûmî bir *ilim* tasnîfi yapılmakta, bu tasnîfi oluşturan *ilim şubeleri* değerlendirilmekte; ardından *ulemâ* ele alınmakta, bunların uğraştıkları ilimlere göre haklarında *kıymet* ifâde edebilecek hükümler verilmekte ve daha sonra *ideal bir âlimin, bir gününü nasıl geçirmesi gerektiği* ele alınmakta ve bu husûsa dâir, deyim yerinde ise, tipik bir *günlük program* çıkarılmaktadır. Belirli bir mantıkî ve zihnî silsile tâkip edilmiş olması açısından, Şeyhoğlu'nun *ilim* ve *ulemâ* ile ilgili düşüncelerini biz de bu çerçevede incelemeğe ve bilâhare ortaya çıkan tabloyu değerlendirmeğe çalışacağız.

I. “İlim” Nedir?

İslâm dünyasında, bu sorunun cevâbını oluşturacak şekilde, zaman zaman görüşler ileri sürülmüştür: Bu çerçevede *ilim bir hâl, bir idrâk ve mevhum* olarak görüldüğü gibi, *ma'lûm (=bilgi), bilinen şey* şeklinde düşünülmüş veya *uzun çalışmalar neticesinde*

⁶ Meselâ, Taşköprülü-zâde Ahmed İsmâüddîn, *Mevzû'atü'l-Ulûm* (I. cilt, İstanbul 1313) adlı eserinin baş tarafında, yaklaşık 100 sayfalık kısmında, burada sözünü ettiğimiz görüşlere benzer görüşleri, Şeyhoğlu'na nisbetle çok daha teferruâtli bir şekilde işlemektedir. Taşköprülü-zâde'nin bu görüşlerini müstakil bir çalışmada etraflıca ele alacağız.

kazanılan, prensipleri ve kânunları bulunan bir meleke olarak da değerlendirilmiştir⁷. Burada hemen belirtmek gerekir ki, konuyla ilgili târihî kaynaklarımızın hemen çoğunda görülen yolu tâkip eden Şeyhoğlu, *ilmin* felsefî veyâ mefhûmî îzâhları ile hiç meşgûl olmamakta, sözlerine doğrudan doğruya *ilmin faziletini* vurgulayan âyet ve *hadîs*lerle başlamaktadır. Bu tavır, bizce şu bakımdan mühimdir: Aşağıda temâs edileceği üzere, yazarımız, spekülâtif değerlendirmeler, lügavî mahâretler ve etimolojik yorumlar yerine, bunları değersiz, boş sözler ve faydasız bir gayret olarak görerek⁸ doğrudan konuya girmekte ve okuyucusuna mümkün olduğu kadar fazla ve kullanışlı (=faydalı) olduğunu düşündüğü bilgiler aktarmağa çalışmakta; diğer bir ifâdeyle, yüzyıllardan beri vurgulana vurgulana artık zihinlerde silinmez izler bırakan *ulûm-ı nâfi'a* (faydalı ilimler) düşüncesini tercih ettiğini ortaya koymaktadır. Esâsen, bilâhare görüleceği üzere, *tahsile değer* bulunan ilimlerin dikkati çeken husûsiyetleri de, ya *hemen kullanılabilirlik* veya *uhrevî* bir faydaya müteallık oluşur. Burada bir noktanın altını dikkatle çizmekte fayda vardır: Sözü edilen *hemen kullanılabilirlik*, bu dünyâda, maddî âlemde gerçekleşecek bir keyfiyet bile olsa, ferdî ve haksız çıkarlar için geçerli olmayan, dolayısıyla yine *uhrevî* hedefleri bulunan bir husûstur. Şeyhoğlu'nun bu konudaki düşüncelerini aktarırken de görüleceği üzere, bir ilim adamının, mâlik olduğu *ulûmu* dünyevî çıkarlar, makam ve mevki' edinmek, insanlar nazarında şân ve şöhret kazanmak veya onların hürmetini celbetmek için kullanmağa kalkışması, son derece çirkin, ilâhî itâbı ve azâbı mûcip bir davranış şekli sayılmaktadır ki, bu da, burada sözünü ettiğimiz *faydanın* çerçevesini çizmek bakımından vurgulanması gereken bir durumdur.

Bu mülâhazalara rağmen, Şeyhoğlu'nun üzerinde durduğu, tavsiye ettiği ve değer verdiği *ilme* târif nokta-i nazarından yaklaşmamız ve değerlendirmelerden çıkarılabilecek neticeyi tek bir kelimeyle belirtmemiz istenirse, *ilim = bilgi (mâ'lûmât)* eşitliğini kurmamız mümkündür. Öğrenilecek *ilim*, dünyâya âit olduğu takdirde, ekseriyâ daha önceden çalışılıp kitaplara geçirilmiş olan *bilgi*; *uhrevî* hayâtı ilgilendirdiği zaman da fiilî tahsilin büyük bir etkisinin bulunmadığı, ancak ve ancak *tasavvuf*la hulâsa olunabilecek bir *hâl bilgisidir*. Fakat, gerek dünyevî ve gerekse uhrevî sâhayı ilgilendirsin, gözetilen gâye değişmemektedir: İnsanların öğrendikleri *ilimler*, her iki durumda da öteki dünyâda sâhibini açıkta ve zorda bırakmamalıdır. Bu da, yazarımızın öne çıkardığı *ilmin* dînî, îmânî ve uhrevî niteliğini ortaya kor. Söz konusu olan, mutlak mânâda *ilim* sâhibi olmak veya öğrenilen bilgilerle dünyâda tahakküm kurmak değil, *ilmi* ilâhî irâdenin tecellisi ve onun öngördüğü imtihânın insanın uhrevî hayrına olacak şekilde neticelenmesidir. Öyleyse *ilim*, insanın bu dünyâdaki durumu ile olduğu kadar öteki dünyâdaki durumu ile de yakından ilgilidir.

⁷ Bu üç tanımlama şekli ile nelerin kastedildiğine dâir daha geniş bilgi için bkz. Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s. 37-40.

⁸ *Faydalı ilimlerin* temelini oluşturan *ulûm-ı şer'iyenin* bile kendisiyle meşgûl olanlar tarafından yaşanmadığı takdirde *fâydasız* bir ilim hâline dönüşeceğini düşünen bir zihniyetin, bir takım târiflerden, etimolojik îzâhlardan veya felsefî değerlendirmelerden hiç bir şey beklemeyeceği ve bunlarla zaman harcamayacağı gâyet tabiidir.

Şeyhoğlu, bu bağlantıyı daha sözlerinin başında, ilimleri değerlendirmeğe başlarken kurar: Ona göre, *ilim* insanların derecelerini yükselten bir haslettir: Zîrâ Allâh, kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltmiştir (**Kur’ân-ı Kerîm, Mücâdele:11**); ilim, sâhibini Allâh’a götürür; kulları içerisinde Allâhitan en fazla korkanların âlimler olması boşuna değildir (**Kur’ân-ı Kerîm, Fâtur: 28**). Hz. Peygamber, “*Büyük âlimler peygamberlerin vârisleridir. Peygamberlerin bıraktığı mirâs, dinar ve dirhem değildir. Onlar mirâs olarak ilim bırakırlar, bu ilmi alanlar saâdete ulaşmışlardır;*” kezâ, “*Ümmetimin âlimleri İsrâiloğullarının peygamberleri gibidir.*” buyurmamış mıdır? *İlim*, insanı Hakk’a yaklaştıran, O’nu daha iyi tanımağa yardımcı olan en şerefli vâsıttır; *ilim* “hak sıfatıdır” ve yüce derecelere ancak onun aracılığı ile ulaşılır. Lâkin, bilmek gerekir ki, *ilim* ile *korku* (*havf*) bir arada olmalıdır; zîrâ *ilmin başı Allâh korkusudur*; Allâh, sâdece kendisinden korkana ve *ihtişâmî* (*keykirdesi*) olana *âlim* der (**Kur’ân-ı Kerîm, Mücâdele: 11**); insanın ilmi ne kadar artarsa, heybeti de o ölçüde artar. Kimde *korku* yoksa, onda *ilim* de yoktur; dolayısıyla, kendisinde Allâh *korkusu* olmadıktan sonra, az okusun, çok okusun ne fark eder, okuduğunun kendisine ne faydası dokunur! Gerçi, “*Allâh’tan korkarım*” diyen çoktur; ancak bilinmelidir ki, “*korkunun nişânı ‘ilmile amel’dir; hak yoluna sâdece amel ile gidiler.*” “*İlmile ‘amel’* etmeyen, ilmi *mal* ve *mansıb* edinmenin vâsıtası olarak gören kimse, “*hakikatda câhildür, âlim degül.*” Nitekim böylelerini Allâh, kitap yüklü “*gölük*” (eşek)lere benzetmiştir (**Kur’ân-ı Kerîm, Cum’a:5**). Binâenaleyh gerçek *ilim*, insanı iyiye, doğruya ve Allâh’a ulaştıran ilimdir (**Mehekkü’l-Ulemâ, 1991:122-124**).

Şeyhoğlu, *ilmin* çerçevesini böylece çizdikten sonra, yine bu çerçevede kalmak üzere, ilimleri iki kısma ayırır. Çünkü, Peygamber, kendisine tâbi olanlara “*iki dürlü*” ilmi mirâs bırakmıştır: Bunlar *zâhir* ve *bâtın ilimleridir*. Şeyhoğlu, bu ilimleri Türkçe *taş/dış* (*zâhir*) ve *iç* (*bâtın*) kelimeleri ile de tavsîf etmektedir. Bu tasnîf, umûmîdir; çünkü, İslâm dünyasında *ulûm* üzerine fikir beyân edenlerin hemen hepsi veya *tasavvuf* erbâbının tamâmı, bize ismen veya mânâ olarak *zâhir* ve *bâtın ilimlerinden* söz ederler⁹. Peki, üzerinde bu kadar durulan ve eli kalem tutan hemen herkesin sözünü ettikleri bu ilimlerin muhtevâları nedir?

a) Zâhirî İlimler

⁹ Meselâ bkz. İmam Gazzâlî, *Dalâletten Hidâyete (el-Munkız mine’-d-Dallâl*, trc. A. Subhi Furat), İstanbul 1978, s. 51-60; Taşkoprülü-zâde (Mecdî trc.), *Hadâ’iku’-ş-Şakâ’ik (Şakâ’iku’n-Nu’mâniye ve Zeyilleri*, I, neşr. A. Özcan), İstanbul 1989, s. 4-6, 153-154. Taşkoprülü-zâde’nin yukarıda (bkz. dipnot 6) ismi zikrolunan *Mevzû’atu’l-Ulûm*’u da esasta aynı temel tasnîf üzerine oturtulmuştur. Ayrıca bkz. S. Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim* (trc. İ. Kutluer), İstanbul 1989, s. 14-15; kezâ, F. Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi* (yayımlanmamış doktor tezi, Hacettepe Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 1993, s. 290-298. Tasavvuf dünyâsından örnekler için bkz. Kuşeyrî, *Tasavvufun İlkeleri (Risâle-i Kuşeyrî)* (çev. Tahsin Yazıcı), c. I-II, İstanbul 1978. Bilhassa I. cilt. s. 123 vd. ve II. cilt; Kelâbâzî, *Ta’arruf [Doğuş Devrinde Tasavvuf]*, haz. S. Uludağ, 2. baskı, İstanbul 1992, s. 93-98, 129-133. İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti (Şifâu’s-Sâil)* (haz. S. Uludağ), 2. baskı, İstanbul 1984, s. 105-118; M. Ali Aynî, *İslâm Tasavvuf Tarihi*, İstanbul 1985, s. 49-55.

Şeyhoğlu'nun bu kategoriye soktuğu konuları gözden geçirdiğimizde, *zâhirî* ilimlerden maksadının, münhasıran *dînî* nitelikli bilgiler olduğunu görürüz. *Zâhirî* ilimleri oluşturan bilgiler, hemen bütünüyle *nebevî* kaynaklıdır. “*Zâhir ‘ilmi ol ‘ilmdür ki sahâbe radıyallâhu ‘anhüm peygambar hazretinün ‘aleyhisselâm kavlundan ve fi ‘linden dutmuşlardır. Ya ‘nî didüğinden ve itdüğinden dutdılar ve tâbi ‘în ve ilerüki eyimme rıdvânullâhi ‘aleyhim ecma ‘în ol ‘ilmi tetebbu‘ itdiler, ya ‘nî uydılar ve okıdılar ve öğrendiler ve ol ‘ilm-ile ‘amel itdiler ve ol yolca gıtdiler ve makâmlu makâmlarına yitdiler (Mehekkü’l-Ulemâ, 1991:124).*”

Bu satırlar, Şeyhoğlu'nun zihnindeki *zâhirî ilimleri* açık bir şekilde ortaya koymasından bakımından önemlidir. Bunları, sahâbe Peygamberin sözlerinden ve davranışlarından çıkarıp öğrenmiş, çevrelerindekiyle öğretmiş, onlarla amel etmiş ve bu sûretle arzûlarına nâil olmuşlardır. *Zâhirî* ilimlerin çerçevesinin bu şekilde çizilmesi, onların başka bir vasfını da ortaya koymaktadır: Peygamberden öğrenilen bilgiler, kendisinden başlamak üzere müteselsil bir biçimde nesilden nesile tevârüs olunup gelmişler ve böylece zaman içerisinde *an’aneleşmişler* ve bir *nakil geleneği* oluşturmuşlardır.

Bu ilimler nelerdir?

Şeyhoğlu'nun *zâhirî ilimler* kategorisine soktuğu ilim dalları veya bilgi kaynakları, esas olarak *kitâbîdir*; diğer bir deyişle, yukarıda belirtildiği şekilde Peygamberden öğrenildikten sonra kitaplara geçirilmiş olan ilimlerdir. Yazarımız, bunları bir cümle ile şu şekilde açıklar: “*Kitâb ‘ilmi bigi ya ‘nî tefsîr ve sünnet ve ahhâr bigi ya ‘nî hâdiseler ve âsâr ya ‘nî peygâamberden kalan nesener ve fikh bigi ve usûl-i dîn bigi ve dahı ne ki tâbi ‘dür (Mehekkü’l-Ulemâ, 1991:124-25).*” Bu cümlede açıklanan *zâhirî ilimler*, yâni *tefsîr, hadîs, fikh, usûl-i dîn* (=dîn metodolojisi), *târih* ve *siyer* gibi konular, İslâm dünyasında yüzyıllarca eğitim faaliyetlerinin esasını oluşturan an’nevî ilim dallarının muayyen bir kısmıdır¹⁰. Adları zikredilmemesine rağmen, Şeyhoğlu'nun bu cümlesindeki “*dahı ne ki tâbi ‘dür*” ibâresinden anlaşılması gereken ilim dalları, kanaatimizce, burada sözü edilen ilim dallarına yardımcı olan ve umûmî bir ifâdeyle *dilbilgisi* olarak belirtebileceğimiz *sarf, nahiv, bedî‘, beyân, ma‘âni* ... gibi, Arapça'nın muhtelif gramer husûsiyetlerinin incelendiği tâlî konulardır; bu tâlî mevzûların da birer ilim dalı olarak eğitim faaliyetlerine konu edildikleri mâlûmdur; nitekim, bunların *mebâdî* veya *mukaddemât* adıyla da anıldıklarını biliyoruz (Atay, 1983:83; Unan, 1993:312).

b) Bâtınî İlimler

¹⁰ Msl. bkz. M. Altan Köymen, “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri I, Üniversiteler”, *Selçuklu Araştırmaları*, IV (Ankara, 1975), s. 120-122; Baltacı, *a.g.e.*, s. 2-3; Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s.15-23; Nasr, *a.g.e.*, s. 13-16;

BİR XIV. YÜZYIL YAZARININ KALEMİNDEN ÇAĞININ “İLİM” VE “ÂLİM” ANLAYIŞI

Şeyhoğlu, görüldüğü veçhile, *zâhiri* ilimler kategorisine soktuğu konular üzerinde fazla teferruâta girmemekte, bunların isimlerini kısaca saydıktan sonra, sözü asıl ehemmiyet verdiği, kendi tâbiriyle “*bâtın ilimleri*”ne getirmekte ve uzun uzun bu başlık altında ele alınması gereken husûsları anlatmaktadır. Bu tavır, yazarımızın temâyüllerini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. *Zâhir* ve *bâtın* ilimlerine ayrılan satırlar ve her iki ilim kategorisine sokulan konuların ele alınış, değerlendiriliş ve okura tavsiye ediliş biçimi göz önüne alındığında, bunun husûsî bir tercihi yansıttığı bile söylenebilir.

Her şeyden önce, *bâtın* ilmi, Şeyhoğlu’nun ifâdesiyle “*ahvâlün ma’rifeti*”dir; diğer bir deyişle, dünyâda vukû’ bulan şeylerin “*sırrın*” bilmektir; başka bir şekilde söylemek gerekirse, *bâtın* ilmi, yaratılışın sırrını bilme ilmidir. Bu ilim, *Mi’râc* esnâsında Allâh tarafından vâsitasız bir şekilde peygambere vahy edilmiştir. Dolayısıyla, *bâtın* ilmi, isminden de anlaşılacağı üzere, *kitâb* vâsitasıyla öğrenilmesi mümkün olmayan, kime verileceği Allâh’ın takdîrine bağlı bulunan ilimdir¹¹.

Şeyhoğlu’nun *bâtın* ilmi kategorisine soktuğu konular oldukça uzundur; bu çerçevede ele alınan husûsların tasnîfi ve gruplandırılması mümkün iken, kendisinin bunları tek tek saymağı tercih etmesi, yukarıda da ifâde olunduğu gibi, konuya verdiği ehemmiyetin bir işareti olarak değerlendirilebilir. Onun, *bâtın* ilmi dâiresine soktuğu ve bir sayfa boyunca son derece sâde ve kendine has bir üslûpla sayıp döktüğü husûsları, birer ilim dalı olmaktan ziyâde, *İslâm ahlâkının*, *tasavvuf terbiye ve tefekkürünün* topyekûn dökümü olarak görmek de mümkündür. Hakîkaten Müslümanların, birer ahlâk düstûru olarak görüp değerlendirdikleri ve uyulması husûsunda birbirlerine nasihat ve tavsiyelerde buldukları *ahlâka*, *îmâna* ve *takvâya* dâir husûsların tamâmını olduğu kadar, *İslâm tasavvuf dünyâsında tefekküre*, his ve amele konu olan, üzerinde zihin yorulan hemen hemen bütün meseleleri burada bulabiliyoruz¹². Üslûbunun ilgi çekiciliği dolayısıyla, Şeyhoğlu’nun “*Sıfat-ı Envâ’-ı ‘İlm-i Bâtın*” başlığı altında sıraladığı konuları olduğu gibi aktarmak istiyoruz:

“*Îmân ‘ilmi bigi ve İslâm ‘ilmi bigi ve ihsân ‘ilmi ve girçeklik ‘ilmi ve ‘iyân ilmi ve ‘ayn ‘ilmi ve tevbe ‘ilmi ve zühd ‘ilmi ve vera ‘ilmi ve takvâ ‘ilmi ve ihlâs ‘ilmi ve nefis ve ma’rifet ‘ilmi ve sıfat ‘ilmi ve tavrlar ‘ilmi ve gönül aslı ‘ilmi ve âfât-ı nefis ‘ilmi ve ma’rifet ‘ilmi ve terkîb ‘ilmi ve tertîb-i nefis ‘ilmi ve tasfiye ‘ilmi ve gönül perverişi ‘ilmi ve ma’rifet sırrunun ‘ilmi ve anun haysiyyeti ‘ilmi ve cân ma’rifeti ‘ilmi ve cânun terbiyeti ve arınması ‘ilmi ve gizli ma’rifet ‘ilmi ve anun fâyideleri ve nefsanî ve şeytanî ve aklî ve dilî ve imânî ve melekî ve rûhânî ve rahmânî hâtırları fark itmek ilmi. İşâret*

¹¹ *Mehekkü’l-Ulemâ*, s. 125. Taşköprülü-zâde (Şakâ’ik, Mecdi trc., s. 4-6), *ilm-i bâtın* açıklarken, bunları “*takrîr ve ta’bîre*” imkân bulunmadığını; bu ilimlerle uğraşanlara *erbâb-ı ilm-i bâtın* dendiğini; bu bilgilere sâhip olanların, onları kitaplardan öğrenmediklerini; Allah’ın kendilerine “*esmâ ve sıfatı*” öğrettiğini ve ilâhî sırlara *yakîn* kıldığını ifâde eder ki, burada Şeyhoğlu da kendisinden farklı bir şey söylememektedir.

¹² Bu husûsta daha fazla mâlûmât için yüzlerce eserden sâdece bkz. Ahlâkla ilgili olarak Birgivi Mehmed Efendi, *Tekmîle-i Terceme-i Tarikat-i Muhammediyye* (Vedâdi trc.), İstanbul 1256; tasavvufu ilgili olarak, *Kuşeyri*, a.g.e., tamâmı; Kelâbâzi, a.g.e., tamâmı.

ve *ilhâm ve hitâbet ve nidâ ve hâkîf ve vahy ve kelâmı hak ortasında fark itmek 'ilmi ve tehzib-i ahlâk 'ilmi ve tebdîl-i sıfat 'ilmi ve Allâh hulkıyla hulklanmak 'ilmi ve müşâhedeler 'ilmi ve anun envâ'ı ve mükâşefât 'ilmi ve anun tefâvüti ve tevhîd 'ilmi ve anun makâmları ve Allâh adları ve sıfâtı 'ilmi ve celâl sıfâtı ve cemâl sıfâtı 'ilmi ve zât sıfâtı 'ilmi ve ef'âl sıfâtı 'ilmi ve sıfâtun ma'nileri 'ilmi ve sıfât tecellisi 'ilmi ve zât tecellisi 'ilmi ve makâmlar 'ilmi ve yakınlık 'ilmi ve iraklık 'ilmi ve fenâ'u'l-fenâ 'ilmi ve bekâ'u'l-bekâ 'ilmi ve ulaşmak 'ilmi ve 'ulûm-ı gaybî ve ledünnî...(Mehekkü'l-Ulemâ, 1991:125-124)."*

Şeyhoğlu'na göre, bu ilimlerin şerhi, *ezel ve ebed* sayfalarından başka yere sığmaz; *Levh-i Mahfûz* o kadar geniş ve azametli olmasına rağmen, bu ilimlerin çokluğuna ve ağırlığına dayanamaz. Bu ilimleri, sâdece Allâh'ın indinde bulunan *Ümmü'l-Kitâbdan* mütâlaa etmek mümkündür¹³. Fakat, bu ilimler öyle ilimlerdir ki, ancak ve ancak sâlih bir niyet ile hakîkati arayanlara (*muhakkıklara*), hak yoluna girmiş olanlara ve hakkı keşfedebilecek duruma gelenlere, Allâh'ın takdir etmesiyle nasib olur. "*Bir kaç elf-lâm*" öğrenmiş olanlar, "*resmî ma'rifete*" ve *âdet* hükmünde kılınan "*namâz*" a gururlananlar bu ilimlerden mahrûmdur. Zîrâ onlar, yaratılışın sırrını bilmezler; burada sözü edilen ilimleri işittikleri zaman, inkâr ederler. Nitekim, "*Öyle bir ilim hazînesi vardır ki, onu ancak ârif billâh olanlar bilirler ve dile getirirler. Bu ilmi ancak Hak ta'âlâ indinde izzet sâhibi ârifler alır.*" Buyurulmuştur (Mehekkü'l-Ulemâ, 1991:127).

Şeyhoğlu için, tavsiye olunacak ve öğrenilip öğretilmeğe degecek ilimler ve ilim konuları esas olarak bunlardan ibârettir. Bu dünyânın işlerini ve insanlar arasındaki ilişkileri bir düzene koymak için *zâhir* ilimlerini -ki bunlara mârûf ismiyle *şer'î* veya *şer'at* ilimleri demek de mümkündür- tahsîl etmek; *insân-ı kâmil* olabilmek için de *bâtın* ilimlerini kesbetmek ve bunun için ise Allâh'a tâbî ve teslîm olmak yeterlidir.

Peki, buraya kadar sayılan ilimlerin dışında kayda değer başka bir ilim yok mudur?

Şeyhoğlu, bu konudaki düşüncelerini farklı bir kontekst içerisinde aktarır. Ona göre, ilimler yukarıda zikredilen *zâhir* ve *bâtın* tasnîfinin dışında, başka bir şekilde de sınıflandırılabilir: *Faydalı* ve *faydasız ilimler*.

Faydalı ilimler, yukarıda gözden geçirilen ve *bizzat yaşanan* ilimlerdir. Bunların dışında kalan ilimler ise faydasızdır. Ancak, Şeyhoğlu için bir ilmin münhasıran *faydalı* ilimler arasında yer alması yeterli değildir; zîrâ, faydalı dahi olsa *amele* dönüşmemesi, diğer bir deyişle *yaşanmaması* dolayısıyla *faydasız* hâle gelen ilimler de vardır. Orijinal ifâdesiyle, "*egerçi şer'at 'ilmi dahi olursa çün anun-ıla 'amel kılmaya, ana lâ-*

¹³ Burada *Ra'd* sûresinin 39. âyetine telmih ve ondan alıntı var: "*Allâh dilediğini siler, dilediğini bırakır; Ana Kitâb O'nun katındadır.*"

yenfa'dur. Niçeme [ne çıkar] ol 'ilm kendü nefsinde menfa'atlu ola.” Bu nitelikli ilimler, faydasız ilimlerin birinci kategorisini oluşturlar. *Faydasız ilimlerin bir ikinci grubu daha vardır ve gerçek mânâda faydasız olanlar da zâten bunlardır. Bunlar, “nücûm 'ilmidür ve fâldür ve felsefenün envâ' ilmidür ki hikmet-i zâhirî dirler. Ve ba'zı anı kelâm ilmüne karışdırmışlardır ve adın usûl-i dîn komışlardır. Tâ ol eyü ad-ıla küfri ve dalâleti halkun boynuna yığup 'âciz kılalar ve bu envâ' hadd-i zâtında gayr-i nâfi'dür. Belki azdırıcı ve iğvâ idici ve helâk idicidir ve niçe mahzûller bu 'ilm ucından dîn yolundan ve istikâmet câddesinden düşdiler. Şol gurûr-ıla ki biz 'ilm-i ma'rifet ve hakikat bilürüz didiler. Ve bilmediler ki Allâhu ta'âlânun ma'rifeti kırâ'at-ıla ve rivâyet-ile hâsil olmaz (Mehekkü'l-Ulemâ, 1991:132).”*

Bu satırlar, Şeyhoğlu'nun indinde *ilm-i nücûm*un (yıldızlar ilmi), *fâln* ve *zâhirî hikmet* denilen *felsefenin* her türünün faydasız ilimler olduğunu gösteriyor. Yazarımıza göre, bâzı kimselerin *felsefeyi kelâmla* karıştırmaları ve bunun adını da *usûl-i dîn* komaları, küfür ve dalâleti iyi bir adla birleştirip bununla halkı kandırmak demektir; bu tür ilimlerin bizâtihi hiç bir faydası yoktur; bilâkis bu gibi ilimler azdırıcı, yoldan çıkarıcı ve helâk edicidirler; bu tür ilimlerle uğraşan nice zavallı, kendilerinin *ma'rifet* ve *hakikat* ilmini bildikleri iddiâsıyla gurûra kapıldıkları için dinden ve doğru yoldan saptılar; sırf okumak ve anlatmakla Allâh'ı tanımanın (=ma'rifetullâhın) mümkün olmadığını idrâk edemediler.

Şu hâlde, insanı doğru yoldan saptıran, Allâh'a götürmeyen, azdırıp helâk olmasına yol açan bu tür *faydasız ilimlerin* tahsiline gerek yoktur. Şu mısra'lar, bu düşünceleri biraz daha açması bakımından dikkat çekicidir:

“Hikmet-i 'aklî vü kıyâsî nedür

Koyası kankı okıyası nedür

N'eylesün hey'et ü nücûm sana

Çün hücûm eyledi rücûm sana

'İlm-i vahyî vü dîn-i rabbânî

Sen anarsın keşişi ruhbânı

Mantık u hikem ü kelâm kamu

Mustafâ'dan berü harâm kamu

Hikmet andan hemîşe 'âr dutar

Ki Muhammed'den özge yâr dutar (Mehekkü'l-Ulemâ, 1991:133).”

Binâenaleyh, *muttakî* bir *Muhammedî* için lâzım olan şey, bu mısra'larda vurgulandığı üzere *hikmet* (felsefe), *nücûm*, *mantık* hattâ *kelâm* gibi *Mustafâ'dan berî* dolayısıyla *harâm* olan “*ulûmdan ve bunun âfetinden ihrâz*” etmek, temiz bir niyetle “*şerî'at 'ilminün ta'lîmine ve ta'allümine ya'nî öğrenmeğe ve öğretmeğe*” çalışmaktır (**Mehekkü'l-Ulemâ, 1991:133**).

II. Âlim Kimdir?

Hangi ilimlerin iyi ve faydalı, hangi ilimlerin boş ve zararlı olduğunu; binâenaleyh, nelerin öğrenilip nelerin öğrenilmemesi gerektiğini bu şekilde îzâh eden Şeyhoğlu, *ulemâ* ile ilgili düşüncelerini de aynı mantıktan hareketle ortaya koyar. Aşağıda teferruâtı verilecek olmakla birlikte, burada netîceyi bir cümle ile hulâsa edecek olursak, Şeyhoğlu için, *ilimleri* tasnifte ortaya konulan yaklaşımın bir gereği olarak iyi ve faydalı ilimle uğraşan kişi *iyi âlim*, boş ve zararlı ilimlerle uğraşan kişi de *kötü âlim*dir. Fakat, kişinin münhasıran *iyi (faydalı)* ilimlerle uğraşması, onun mutlak mânâda *iyi âlim* olmasını gerektirmez; aynı zamanda bu ilimlerle *âmil* olması da lâzımdır. Ancak, bu netîceye burada vurgulandığı kadar kestirmeden varılmaz. Yazarımız, uzun uzun îzâhlardan sonra, hakikî ve insanlara faydalı *âlimin* portresini ortaya kor; bu portreden çıkarılacak hüküm, kendilerine *âlim* sıfatı verilen diğer kişilerin gerçek mânâda âlim olmadıklarıdır.

Şeyhoğlu'na göre, “*âlimler üç tâyîfedür*”: Bunlardan birincisi, *ilm-i zâhir* ile uğraşanlar (*erbâb-ı ilm-i zâhir*); ikincisi *ilm-i bâtın* ile meşgûl olanlar (*erbâb-ı ilm-i bâtın*); üçüncüsü ise, hem *ilm-i zâhir* ve hem de *ilm-i bâtın* ile iştigâl eden (*erbâb-ı ilm-i zâhir ve bâtın*) kimselerdir. Ancak, üçüncü olarak zikredilen, yâni *zâhirî ve bâtınî* ilimleri bir bütün olarak bilen âlimler nâdirdir: Bu sebeple, her asırda dünyâda bu vasıfları hâiz beş âlimin bulunması bile bir ni'mettir ve çokluğu ifâde eder; bunlardan bir kişi bile olsa, onun bereketi doğuya ve batıya kâfi gelir; o kişi *kutb-ı vakt* olur; dünyâdaki insanlar, onun *devletinin* sâyesinde ve *himmethinin* melce'inde *emân* bulur; Peygamberimiz, ancak bu gibi âlimlerle iftihâr eder; çünkü, peygamberlerin vârisleri *zâhir ve bâtın* ilimlerini hakıyla bilen bu kişilerdir. Zîrâ:

“*Âlim-i zâhirî olan müftî vü asfiyâ bular*

Zâhiri bâtını bilen vâris-i enbiyâ bular”

Kezâ:

“*Kutb-ı zamân u genc-i cihân u Halîl-i Hak*

Anlar-durur ki zâhir ü bâtın bilür bular (Mehekkü'l-Ulemâ, 1991:128)”

BİR XIV. YÜZYIL YAZARININ KALEMİNDEN ÇAĞININ “İLİM” VE “ÂLİM” ANLAYIŞI

Şeyhoğlu'nun *ulemâ* ile ilgili düşüncelerini daha iyi anlayabilmek için *erbâb-i ilm-i zâhir*, *erbâb-i ilm-i bâtın* ve *erbâb-ı ilm-i zâhir ve bâtın* sırası ile ele almak gerekmektedir.

Yukarıda Şeyhoğlu'nun çerçevesini çizdiği *zâhiri* ilimleri gözden geçirirken, onun *tefsîr*, *hadîs*, *fıkıh*, *usûl-i dîn*, *târih*, *siyer* ... gibi dîni nitelikli ilimleri ve bu ilim dallarının yardımcı durumunda bulunan *sarf*, *nahiv*, *bedî'*, *beyân ma'anî* ... gibi Arapça'nın muhtelif gramer hususiyetlerinin incelendiği tâlî konuları bu isim altında değerlendirdiğini ifade etmiştik. Kendisinin ifâdesiyle *ulemâ-i zâhir*, işte bu konuları tahsîl ederek yetişmiş olan ilim adamlarıdır. Şeyhoğlu, ifâ ettikleri vazîfelere göre, burada sözü edilen *ulemâ-i zâhiri* üçe ayırır: *Müftüler*, *vâ'izler* ve *kadılar*.

Müftüler, *fırâset* (anlayış, kavrayış), *nazar* ve *fetvâ* ehli olan kimselerdir. *Müftüler* de iki gruba ayrılırlar.

Bunlardan birinci grubu oluşturan *müftüler*, “*gönül 'ilmin ve dil 'ilmin bilürler*”; *fetvâ* ile takvâ kılarlar, ilim tahsîl ederler ve tahsîl ettikleri ilimleri, “*necât*” ve “*derecât*” için yaratıklar üzerine yayarlar, onların faydalanmalarını te'mîn ederler; bunlar gözlerini dünyânın malından ve mansıbından çevirmişler, kanâat köşesine oturmuşlar ve Allâh'a teslim olmuşlardır; bu yüzden Allâh'ın *has* kullarıdır.

İkinci zümreyi oluşturan *müftüler* ise, tam tersine, “*dilleri 'âlim*” ve “*gönülleri câhil*” olan kimselerdir; bunların gönüllerinde Allâh korkusu ve *hayâ* yoktur; bu durum, onların gönüllerinin öldüğünü gösterir; bunların ilim öğrenmekten ve öğretmekten maksatları “*âhîret sevâbı ve Hak yakınlığıyçun*” değildir; aksine, mal ve mansıp kazanmak ve halk tarafından kabûl edilmek için *ilmi* kullanırlar; hevâ ve heveslerine mağlûp olmuşlardır. Bunlar, takvâ sâhibi ve dîne riâyatkâr âlimlere haset ederler; karalamak ve gözden düşürmek için onlara iftirâ atarlar; kendileriyle münâkaşaya tutuşur, *cedele* girişirler; çenebazlıkları ile *hakkı bâtıl*, *bâtılı hak* göstermeğe kalkışırlar; bizzat fazîlet izhâr ve iddiâsında bulunurlar; oysa *münâfıklar*, dîn umûrlarında bile değildir. Nitekim, böyle kişilerle ilgili olarak hadîste şöyle buyrulur: “*Dilinde ilim görünen münâfiklardan Allâhu taâlâyâ sığınınız ki onlar size emrolunan şeyleri söylerler de kendileri nehyolunan şeyleri işlerler (Mehekkü'l-Ulemâ, 1991:128-130).*” Binâenaleyh, böylelerine insanların umûrünü havâle etmemek gerekir.

Şeyhoğlu'nun burada ısrarla vurguladığı ve bilhassa ehemmiyet verdiği husûs, yukarıda da işâret olunduğu üzere, *âlimin ilmiyle amel edip etmemesidir*. Bu hassâsiyet sebebiyledir ki, Müslümanlar arasında zuhûr eden fitnenin asıl müsebbibinin, “*fâcir 'âlim ve câhil zâhid ve mürâyî 'âbid*” olduğunu ileri sürer. Nitekim, ona göre, Hz. Ali, “*İslâm'da heybetimizi iki tip insan kırmıştır: İlmiyle amel etmeyen âlim ve bid'at sâhibi dindârlar, birincisi insanlara günâhlardan uzaklaşmayı tavsiye eder, bid'at sâhibi ise insanları kendi bid'atına rağbet ettirmeye çalışır.*” demiştir. Bu gibi hevâ ve heveslerine uyan âlimler şomlukla, iki yüzlü zâhidler uğursuzlukla, dilenci dervişler zemmedilmek

sûretiyle dinlerini dünyâlığa satmışlar ve her zaman zillet içinde yaşamışlardır; bunlar dünyâ tutkusuyla kendilerini “*begler dergâhına atarlar*”; horluk ve hakîrlik içinde “*ulular kapusına varurlar*” ve hafiflik ile *kulluk* ederler; beyleri ve ileri gelenleri her hâlükârda övgüye değer, fazîlet sâhibi insanlar olarak görürler; onların kalplerinde nifâk yoksa, bunlar bir yolunu bulup sokarlar; onları hak etmedikleri şekilde överek, yaptıkları her işin, her kararlarının iyi olduğunu fısıldarlar; kendilerini iyiyi emretmekten ve kötüye mâni’ olmaktan alıkoşurlar; böylece onların da helâkine sebep olurlar. Ettikleri onca dalkavukluk ise, “*bir kaç haram dirhem*” veya bir *mansıb* içindir; oysa bilmezler ki, peşinden koştukları şey, hem canlarının ve hem de îmânlarının düşmanıdır. Bir yolunu bulup *rüşvet* vermek sûretiyle istedikleri *mansıbı* elde ederler; *mansıb* edinmek sûretiyle, herkesin kendilerine “*hürmet ve izzet*” etmelerini te’mine çalışırlar; ne yapıp yapıp gerçek *ulemâyı* ve *meşâyihî* gözden düşürüp beylerin ve ileri gelenlerin etrâfindan uzaklaştırırlar; bu insanları onların ilimlerinden, güzel hizmetlerinden ve sohbetlerinden mahrum bırakırlar. Şunu bilmek gerekir ki, ilimden ve ibâdetten maksatları dünyevî menfaat olan *âlim* ve *âbide*, ilimlerinin ve ibâdetlerinin hiç bir faydası olmayacaktır; onlar bu yolla sâdece ve sâdece asıl hedefleri olan mala ve mansıba ulaşırlar; oysa peygamberimiz “*Yâ Rabbi faydasız ilimden sana sığınırım*” buyurmuştur (**Mehekkü’l-Ulemâ, 1991:130-132**).

Dikkatleri çektiği üzere, Şeyhoğlu, XIV. yüzyılın sonlarında, yâni Anadolu’da teşekkül eden yeni siyâsî ve sosyal yapılanmanın daha ilk dönemlerinde, ulemâ ile devlet adamlarının arasında cereyân eden karşılıklı ilişkilerin bozulan niteliği üzerinde durmakta ve değerlendirmelerinden anlaşıldığı kadarıyla, bu konudaki düşüncelerini nazarı bir arka-plândan ziyâde, çevresinde cereyân eden pratiklere dayandırmaktadır. Şu mısra’ları başka bir şekilde yorumlamak mümkün değildir:

“*Ulemâ hırs u tamâ’ çirkine bulaşdı bugün*

Bu mezellet bulara güzâfın gelmez

Bu ‘acebdür ki ulaldukça kocaldukça kişi

Dahı yigid olur ol hırs u işinden kalmaz (**Mehekkü’l-Ulemâ, 1991:134**).”

Ulemânın siyâsî mekanizmanın ön saflarında yer almasının doğurduğu mahzûrlar üzerinde her devirde durulmuş olmakla birlikte, Şeyhoğlu’nun, bu husûstaki hassâsiyeti, daha sonra Osmanlı sâhasında kaleme alınan eserlerde de zaman zaman karşımıza çıkacak; onların buldukları mevki’lerin gücünden ve imkânlarından kaynaklanan lüks düşkünlüğü veya bu mevki’ler yüzünden *ulemâ* zümresi arasında görülen şiddetli çekişmeler zaman zaman ciddî boyutlara ulaşacaktır¹⁴. Binâenaleyh, ulemânın müstakil

¹⁴ Osmanlı devletinin en önde gelen eğitim müesseselerinden *Sahn* medrselerinde ders veren âlimlerin, gerek yetiştirme safhalarında ve gerekse devlet kademelerinde vazife aldıklarında, bir taraftan kendi aralarında,

BİR XIV. YÜZYIL YAZARININ KALEMİNDEN ÇAĞININ “İLİM” VE “ÂLİM” ANLAYIŞI

çalışma sâhasının bulunmaması ve bu yüzden İslâm dünyasının daha ilk dönemlerinden itibâren gittikçe artan bir şekilde siyâsî irâdeye yaklaşma ihtiyacı duyulması, bu tür şikâyetleri kitap sayfalarına hapsedecek, onların devletin üst kademelerini işgâl edenlerle çok çeşitli ve sıkı ilişkiye girmeleri sürüp gidecektir.

Realitenin zorlamasını bir tarafa bırakır ve Şeyhoğlu'nun düşüncelerine dönersek, konumuzu şöyle bir soru ile biraz daha açabiliriz: *Gerçek âlim* nasıl olmalı, ne yapmalı, nasıl yaşamalıdır?

Şeyhoğlu, yukarıdaki sorunun cevâbını oluşturacak uzun bir tavsiye zinciri sunuyor; hattâ, bununla da yetinmiyor ve aşağıda ele alacağımız üzere, bir *âlimin*, *bir gününü nasıl geçirmesi gerektiğine* dâir teferruâtlı bir hareket tarzı, deyim yerinde ise *bir günlük çalışma ve yaşama plânı* ortaya koyuyor.

Ona göre, “*muttakî Muhammedî*” (samîmî, ihlâs sâhibi hakîkî bir Müslüman âlim), *faydasız* ilimlerden ve bu ilimlerin âfetlerinden sakınmalı; kendisini *şer’î* ilimleri öğrenmeğe ve öğretmeğe hasretmelidir; *fetvâ* verdiğinde, *ders* anlattığında veya bir *münâzaraya* girdiğinde niyeti âhîret sevâbı, Hakk yakınlığı, ilmi yayma, Hakkı ızhâr etme, şer’î’ati anlatma ve böylece dîni güçlendirme olmalıdır; nefsinin süslenme düşkünlüğünden, hırs ve tamahkârlık “*bulaşığından*” arındırılmalıdır; zîrâ âlimlerin hor görülüşleri ve zelillikleri hırs ve tamahkârlık yüzündendir. Bir âlim *fetvâ* vermesi gereken bir makâma geldiğinde, son derece titiz davranmalı, ihtiyâtı elden bırakmamalı, hatâ ihtimâline karşı uyanık olmalı; nefesine uyararak, öfkeye kapılarak yanlış karar vermekten sakınmalı; şâyet gözetimi altında *vakıf* varsa, bunun gelirlerinin yerli yerinde sarf edilmesini sağlamalı, *vakıf* mallarının isrâfını ve haksız yere yenilmesini engellemelidir. Bilmelidir ki, nefesine uyararak haksız yere mal edinmek ve lokmasına haram karıştırmak hırsın, tamahkârlığın, şehvetin, riyâ ve hasedin doğmasına yol açar; böyle bir yola girdiğinde, ömrü boyunca öğrendiği bütün ilimlerin ve işlediği amellerin tamamı hebâ olur (**Mehekkü’l-Ulemâ, 1991:134**).

Şeyhoğlu, yukarıda gözden geçirilen *âlim* tasnîf ve tavsîfinin dışında, bir cihetten yine *ulemâ* sınıfına sokulabilecek olan başka insanlardan da söz etmektedir. Bunlar, kendi ifâdesiyle “*müzekkirler ya’nî vâ’izler*”dir. Bu grupta mütâlaa edilen insanlar, cemiyet içerisinde oynadıkları rol bakımından gerçekten son derece etkili olan kişilerdir. Çünkü, halkla her an yüz yüze gelirler, her an onların içinde bulunurlar ve bu sebeple kendilerini halka çok daha kolay kabûl ettirirler. Dolayısıyla, taşıdıkları vasıfların iyi veya kötü oluşu, cemiyetin de iyi veya kötü yönde etkilenmesine sebep olur. Bu bakımdan, yukarıda zikrolunan *ulemâ* zümresinden daha güçlüdürler.

diğer taraftan bizzat devleti yönetenlerle nasıl bir ilişki ağı içerisine girdiklerini anlayabilmek için bkz. yukarıda adı geçen tezimiz, s. 185-210.

Şeyhoğlu, bu başlık altında ele aldığı zümreyi üçe ayırmaktadır: Birincisi, *fasl* okuyucularıdır; bunlara *kassâs* (kıssa anlatıcı) da denir; ikinci zümreyi *vâ'izler* oluştururlar; üçüncü zümreyi teşkil edenler ise hakîkî *müzekkirler*dir.

Şeyhoğlu, birinci grubu oluşturan ve kendilerine *fassâl* veya *kassâs* denen kimseleri şiddetle tenkîd eder. Zîrâ onlar, mânâsız bir kaç san'atlı ve seci'li (*masnû' ve müsecca'*) söz öğrenip, bunları halka satarlar; bu sözler içerisinde “*dîn 'ilminden*” hiç bir şey yoktur. Bâzan “*kasas-ı enbiyâdan*”, bâzan “*meşâyih hikâyelerinden*” dem vururlar; bâzan “*ba'zı âyâtlardan tefsîr düzüp*”, bunu dillerine dolarlar; bâzan bir takım *münâcâtı* birbirine ulayıp söylerler; zaman zaman şiirler ve beyitler okurlar... Bütün bu hünerler karşısında, biçâre halk, bunları gerçekten âlim zanneder; dolayısıyla da sözlerine kanar, gösterdikleri yola gider. Bunların, sözü edilen yola tevessüllerinin maksadı, “*bir kaç sefîh ortasında kabûl*” bulmak ve “*dünyâ maksûdî hâsıl*” etmektir. İşte bu yüzdendir ki, *san'at* gösterisinde bulunurlar, *riyâkârlık* ederler, tuhaf hikâyeler anlatırlar, *hîlekârlık* ve *şâirlik* ederler; hepsinden ehemmiyetlisi, maksatlarının hâsıl olabilmesi için her fırsatı değerlendirir, minberlerde *pâdişâhların*, *beglerin*, *vezîrlerin*, *uluların*, *sadr* ehlinin, *mansıb* sâhibinin, *fâzılların*, *âlimlerin*, yardımcıların (*'avvân*), *zâlimlerin* ve *fâsıkların* “*medhine ve sîâyîşine meşgûl olurlar*”; işitenlere hoş gelen sözler söylerler, yalan hikâyeler, “*ber-beste rivâyetler irâd*” ederler; ne yazık ki “*bir kaç kalb akçe ve pul cem' itmeg-içün*” bu sayılan kimseleri *peygamber* yerine korlar, minberde dilencilik ederler. Bunları işitenler de *harâm helâl* demeden kendilerine verirler.

Şeyhoğlu, bu gibi kimselerin kendi zamânında bir hayli çoğalmış olduğundan yakınır: “*Fi'l-cümle bu rûzîgârda bu tâyîfenün ekseri ki dünyâda yörirler ve halkı bid'ate ve dalâlete bırakırlar ve mezmûm yirlerde ve ma'siyyetde dilîrlik iderler, ve ta'assuba dururlar.*” Halk arasında fitne ve fesâda sebep olurlar; kısacası, *ilmin* ve *âlimin* îtibârını yok ederler; bunların “*dilleri 'âlim gönülleri câhil*”dir. Dünyâda yaptıklarından dolayı, âhirette “*tamunun* (cehennem) *odın yandırıcılardan*” olacaklardır¹⁵.

Görüldüğü üzere, *kassâsı* şiddetle tenkîd eden Şeyhoğlu, ikinci grubu oluşturan *vâizleri* daha farklı bir zümre olarak ele alır. Deyim yerinde ise *vâizler*, taşıdıkları vasıflar bakımından kıssa okuyucular(*kassâs*)ın tam zıddı husûsiyetleri olan kimselerdir. Bunlar, her çeşit dîn ilmiyle süslü “*muttakî eyimmeden*”dirler; sözlerini Hak rızâsı, âhiret sevâbı, derecelerini yükseltmek, Allâh'a yaklaşmak için söylerler; “*bid'atden ve dalâletden ırağ olurlar ve ra'nâlığı terk iderler*”; san'atlı ve seci'li söz söylemekten sakınırlar; anlattıklarını tefsîre, sahih haberlere, “*meşâyih tesânîfi*”ne, sâlihlerin menkabelerine dayandırır; *sünnete* uyarlar, geçmiş uluların ve sâlihlerin yaşayış biçimlerini naklederler; insanlar onların verdikleri öğütlerle “*Hakka ve Hak yoluna ve Mustafâ sünnetine ve şerî'at câddesine*” ulaşırlar; Allâh'ın, “*Rabbinin yoluna hikmetle,*

¹⁵ *Mehekkü'l-Ulemâ*, s. 137-138. Yukarıda aynı konu, yâni ulemâ ile devlet adamları arasında cereyân eden ilişkiler, bir kısım müftülerin davranışları dolayısıyla da ele alınmıştı.

güzel öğütle çağır; onlarla (inanmayanlarla) en güzel bir tarzda münakaşa et; doğrusu Rabbin kendi yolundan sapanları daha iyi bilir. O doğru yolda olanları da en iyi bilir (Kur’ân-ı Kerîm, Nahl:125).” emrine uyarak, dâvetin en güzelini yaparlar; dâvette insanların ruhûna ve tabiatine en uygun sözleri kullanırlar; gönüllere gönülden seslenirler; Allâh’ın kereminden ümit kestirmezler. Bunlar hakîkî dîn âlimleridir; “*dîn ‘âlimleri dünyâ talebinden ve dünyelik hursından*” sakınırlar; insanlara faydalı olan ilimlerle uğraşırlar ve böylece öldükten sonra da amel defterlerine sevap yazılmasına imkân sağlarlar: “*Âlim sinde yatmış ola ve anun ‘ameli munkatı’ olmaya, ol ‘ilm bereketiyle ki halka nâfi’ ve assiludur (Mehekkü’l-Ulemâ, 1991:139-142).*” Binâenaleyh, uğraşılan ilimlerin münhasıran halka faydası dokunmalıdır.

Şeyhoğlu’nun *hakîkî müzekkirler* olarak isimlendirdiği kimselere gelince; bu zümreye dâir verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, *müzekkirler* [zikrediciler] *ehl-i tasavvuftur*. Yazarımız, bu zümre hakkında son derece mültefit ve tâzimkâr bir üslûp kullanmaktadır. Kendi ifâdesiyle, “*üçüncü tâyife hakîkî müzekkirlerdür; ya’nî ma’rifetullah zikr idiciler ve anlar dîn uluları ve meşâyihdür ki zâhir ve bâtin ‘ilmiyle ârâste olmuşlardır ve Hak ta’âlâ hazretinin ‘inayeti cezbeleriyle dîn yolunun gidişin ve yakîn ‘âleminün mehârî yidişin hâsıl kılmışlardır.*” Bunlar, *ledünnî ilim* sâhipleridir; Allâh’ın inâyetiyle *hakikatleri, sırları ve ma’nâları* öğrenmişler; “*makâmıların ahvâline ve hak yolunun sülûkine vâkıf*”dırlar; kendilerini Allâh’a teslim etmişlerdir; bunlar peygamberlerin gerçek vârisleridir; Allâh, onları, insanları terbiye ve hakka dâvetle vazîfelendirmiştir (Mehekkü’l-Ulemâ, 1991:142-146).

Yukarıda, Şeyhoğlu’nun *ilimleri* tasnîfi gözden geçirilirken, *ilm-i bâtin* başlığı altında, bu ilmin muhtevâsını oluşturan konulara dâir oldukça uzun bir pasaj aktarılmıştı. Yazar, *müzekkir* zümresini anlatırken, o pasajda sayıp döktüğü ve her birisini birer *ilim dahı* olarak tavsif ettiği bütün vasıfları bunlara mal etmekte ve ayrıca, kendilerini *zâhiri* ilimleri de hakkıyla bilen insanlar olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirmeler, *müzekkirlerin* “*erbâb-ı ilm-i bâtin ve zâhir*” olduklarını gösteriyor. Binâenaleyh, aynı verileri burada tekrarlamak yerinde, hatırlatmak yeterli olacaktır.

Son olarak, burada Şeyhoğlu’nun *kadılarla* ilgili düşüncelerini de gözden geçirdikten sonra, konuyu bağlamamız yerinde olacaktır. *Kadılar*, birer devlet me’mûru olmalarına rağmen, aslında *ulemâ sınıfına* mensûpturlar; diğer bir deyişle, *kadı* dahi olsalar esas itibâriyle *ulemâ* ile ilişkilerini devâm ettirmektedirler; hattâ fiilen eğitim hayâtının içerisinde bulunmakta ve aktif bir şekilde rol alabilmektedirler. *Kadılar*, devletle halk arasındaki irtibâtı veya ilişkiyi de te’mîn eden kimselerdir; binâenaleyh, onların mücehhez oldukları nitelikler, halkı doğrudan etkileyecektir. Esâsen, Şeyhoğlu’nun *kadıları* ele alış sebebi de bir bakıma bundan kaynaklanmaktadır.

Ona göre, “*kadılar üç tâyife*”dir. Bunlardan bir bölümü *kazâ ilminde* câhildirler; ceâhletle, nefislerine ve tabiatlerinin temâyüllerine uyarak “*ilmsüz kazâ kılurlar*”; hakkı

bâtıldan, bâtılı haktan ayıramazlar. İkinci bölümü oluşturanlar ise “*kazâ ‘ilmini bilür*”, fakat bildikleri ile az amel ederler, adâleti bir tarafa bırakırlar; hevâ ve heveslerine uyarak “*halk cânibin Hak cânibine tercih*” ederler; rüşvet alırlar, vazîfelerini îfâ ederken çıkar sağlarlar; yetimlerin mallarını yerler, vakıf gelirlerini “*kendü garazıyçun vâcib degül yirlere sarf*” ederler; mescidleri, medreseleri, hânkâhları, dükkânları “*illetler-ile ve garazlar-ıla ve rişvetler-ile*” ehil olmayan kimselere yedirirler; dîn ehlini gözetmezler, ihtisâb işlerini ihmâl ederler; bunların içerisinde kimileri de vardır ki fırınları, kasap dükkanları, sabun-hâneleri veya bezir-hâneleri olduğu ve yâhut bu tür yerlerle ortaklıkları bulunduğu için “*narh*”ı gözetmezler; iyiliği emretme ve kötülükten alkoymada üzerlerine düşeni îfâ etmezler; kısacası kendilerinden beklenen hizmetleri görmez, halkın zulme uğramasına, perîşan olmasına yol açarlar. Bu sebeple de, her iki grup kadı *cehennemliktir*.

Üçüncü zümreyi oluşturan kadılar ise, *cennetliktirler*. Bunlar, diğer iki grupta zikrolunan kadıların yaptıklarının hiç birini yapmazlar; kendileri gerekli bütün ilimleri tahsîl ettikten sonra müctehid mevki’ine yükselmişler; kâmil bir akıl ve *riyâzetle* nefislerini terbiye etmişler; kötü huylarını değiştirmişler, Allâh’ın nûruyla nûrlanmışlardır. Bunlar, vazîfelerini “*dîn ve diyânet ve toğruluk ve emânet ve niyyet saflığı ve i’tikâd hâlishğı*” ile îfâ ederler (Mehekkü’l-Ulemâ, 1991:146-150).

Teferruâta müteallik bir takım tavsîf ve tasvîrleri bir tarafa bırakacak olursak, Şeyhoğlu’nun geniş çerçevede *ulemâ* zümresine dâhil edilebilecek olan insanlara, onların hangi nitelikleri taşımaları gerektiğine dâir düşünceleri esâs îtibârıyla bunlardır. Fakat yukarıda hulâsa olunan düşünceleri güçlendirmesi bakımından, kendisinin, ulemânın günlük hayâtına yönelik tavsiyelerini de kısaca gözden geçirmek durumundayız. Yukarıda Şeyhoğlu’nun, bir *âlimin bir gününü nasıl geçirmesi gerektiğine* dâir teferruâtı bir hareket tarzı, deyim yerinde ise *bir günlük çalışma ve yaşama plânı* sunduğunu îfâ etmiştik. Gerçekten ilgi çekici olması ve bu husûstaki düşüncelerini berrâklaştırması dolayısıyla, bu plânı burada ana hatlarıyla ele almak yerinde olacaktır.

III. Âlimin Bir Günlük Hayâtı

Sünnî bir âlim olan Şeyhoğlu, öncelikle günlük yaşantısına dâir tavsiyelerde bulunduğu âlimlerin de *sünnî* olmalarını öngörür. Onun aşağıdaki tavsiyeleri yönelttiği âlimler, yukarıda da belirtildiği üzere, kendisinin dünyâda ender olduklarını söylediği hem *zâhirî* ve hem de *bâtınî* ilimleri bilen âlimler olmalıdır. Nitekim, hayatlarının her ânını titiz bir dakiklikle programladığı insanlar, ancak gerçekten seçkin nitelikli ve irâde sâhibi kimseler olmalıdırlar ki, kendilerine sunulan programı eksiksiz uygulayabilsinler.

Şeyhoğlu’na göre, *bid’at*lerden sakınması gereken âlim, *şerî’at* yolundan ve *sünnet* caddesinden ayrılmamalı; kendisinden önce yaşamış “*sâlih ‘âlimler ve ‘âmiller i’tikâdinca*” îtikâd etmeli; *Ehl-i Sünnet ve Cemâ’at* mezhebinde olmalı, “*kendü*

BİR XIV. YÜZYIL YAZARININ KALEMİNDEN ÇAĞININ “İLİM” VE “ÂLİM” ANLAYIŞI

vaktlarını ve sâ'atlarını vazîfe” ile geçirmelidir. Tan yerinin ağarmasından kuşluk vaktine, kuşluktan öğleye, öğleden ikindiye, ikindiden gece vaktine ve gece vaktinden ertesi güne kadar bir *hayır* işinde bulunmalı ve hayâtını bu şekilde geçirmeli; aziz ömrünün bir saatini veya bir ânını hebâ etmemelidir.

Binâenaleyh, sabah namâzını kıldıktan sonra *zikir* ve Kur'ân okumakla meşgûl olmalı, güneş doğunca tekrar iki rek'at namâz kılmalı, bilâhare kuşluğa kadar *tedrîs, ifâde ve istifâde* ile, yâni okutmakla anlatmakla ve bizzat öğrenmekle vaktini geçirmeli; kuşluk namâzını müteâkıp, öğle namâzına kadar "*kendü maslahatları*", "*oğlancukları âsâyişi*" ve "*nefsinün zarûrî*" ihtiyaçları ile, diğeri bir deyişle günlük geçimini sağlayacağı işlerle uğraşmalıdır. Öğle namâzını edâ ettikten sonra, ikindi vaktine kadar "*mütâla'a*" ve "*ilm-i lûgat*" ile meşgûl olmalı; ikindi namâzının ardından "*sabah ve akşamları Rabb'inin adını an (Kur'ân-ı Kerîm, İnsân:25)*" emrine uyararak tekrar Kur'ân okumalı ve *zikir*le iştigâl etmelidir. Akşam namâzını kıldıktan sonra, yatsı namâzına kadar *zikir*le, Kur'ân okumakla, *evrâdla* ve nâfile namâzla vaktini ihyâ eden kişi için ne büyük saâdet... Yatsı namâzının kılınmasından sonra, eğer çok mühim bir iş yoksa artık "*sözi terk itmek*" ve gece yarısına bir çeyrek saat kalıncaya dek dîni *mütâla'a* ve *tekrâr* ile meşgûl olmak gerekir. Daha sonra, kibleye dönüp bir saat oturmalı, açıktan *zikretmeli*; uyku bastırınca sağ yana dönüp yüzü kibleye gelecek şekilde yatmalı ve hem gönülden hem de dil ile *sünnet* olan "*Allâh'ım seni özleyerek ve senden korkarak kendimi sana teslim ettim, yüzümü sana çevirdim, sırtımı sana verdim, işlerimi sana havâle ettim, senden başka sığınak, emîn ve kaçacak (gidecek) kimse yoktur. İndirdiğin kitâba ve gönderdiğin peygambere inandım.*" duâsını okuyup zikrede ede uykuya varmalıdır. Haber verilmiştir ki, abdestli olarak *zikir*le uyuyan kişinin rûhu, ibâdetine devâm edebilmesi için, arşın altına çıkarılır; o kişinin gördüğü her rüyâ gerçek olur. "*Âlimin uykusu ibâdetdir.*" sözü de esâsen bu şekilde yaşayan ve uyuyan âlimler içindir. Fakat bu şekilde uykuya varan âlimin sabâha kadar uyumaması gerekir. Kişi, gecenin "*âhir sâ'atinün vaktında*" kalkıp, iki rek'atta bir selâm vermek sûretiyle *sünnet* olan on üç rek'atlık *teheccüt* namâzını kılmalıdır; bu gece namâzında okunan Kur'ân âyetleri ne kadar uzun olursa, fazîleti de o kadar artar. Bundan sonra istenirse tekrar yatılabilir; ancak sabah namâzı vaktinde kalkılıp *abdest tâzelenmeli* (tecdîd-i vuzû') ve *zikir*le meşgûl olunmalı, nefsi mücâhede ve mücâdeleye devâm edilmeli, nefis temizlenip gönül ve rûh cilâlanmalıdır. Buraya kadar anlatılanlara uygun olarak yaşayan âlimin gönlü *gayb âlemine* açılır, *hakikatler* ve *sırlar* kendisine keşfolunur (**Mehekkü'l-Ulemâ, 1991:134-137**).

Netîce

Buraya kadar gözden geçirilen bilgilerden nasıl bir netîce çıkarabiliriz?

Öncelikle bir noktanın altının çizilmesinde fayda vardır: Şeyhoğlu'nun ne anlattığı ve çerçevesini çizdiği *ilimleri* ve ne de bu ilimlerle uğraşan şahsiyetleri (*ulemâ*) İslâm'sız düşünmek mümkündür. Bu durum, bir taraftan ilimlerin, diğer taraftan ulemânın belirli ilkelere bağlı kalmasını gerektirmektedir. Bu ilkelerin özünde, İslâmî terminoloji ile “*rızâ-yı ilâhî*”yi gözetmek bulunmaktadır: Çalışılan konular, *rızâ-yı ilâhî*ye uygun olmalı, ilâhî irâdenin daha net bir şekilde gerçekleşmesini gâye edinmelidir. Ulemânın temel vazîfesi de aynıdır. Onlar, tahsîl ettikleri ilimleri, kendi dünyevî menfaatleri için kullanmamalı; ilim öğrenmekten maksadın cismânî hâkimiyet kurma olmadığını bilmeli; ilmi Allâh'ın emirlerini ve nehiyleri insanlara bildirmenin birer vâsıtası olarak görmelidir.

Şu hâlde, Şeyhoğlu'nun ortaya koyduğu ilim anlayışı ile -bunu İslâm dünyâsındaki *ilim anlayışı* olarak genişletmek de mümkündür; çünkü Şeyhoğlu sık sık âyetlere, hadislere ve ileri gelen şahsiyetlerin sözlerine atıfta bulunmak sûretiyle, İslâm dünyâsındaki umûmî temayülü benimsediğini ortaya kor-, meselâ Batı dünyâsında bugün müşahede edilen *ilim anlayışı* arasında, kâinâta bakış ve tabiatı ele alışı gâyesi açısından mühim bir fark vardır. Bu farkı daha iyi anlamak ve İslâm dünyâsındaki *ilmin niteliğini* daha belirgin bir biçimde kavrayabilmek için, ünlü Fransız düşünürü René Guénon'un şu satırlarını gözden geçirmekte fayda vardır: “*Çağdaşlarımızın anladıkları şekliyle ilim, hissedilir dünyanın hadiselerinin incelenmesinden başka bir şey değil; ve ısrarla belirtelim, bu inceleme öyle bir şekilde yapılmakta ve yürütülmektedir ki üst seviyeden hiç bir ilkeye bağlı olmasına imkân yoktur. Kendini aşan her şeye mutlak surette bigâne kalan bu ilim böylece kendi sahasında, doğrusu alabildiğine bir bağımsızlığa kavuşmuş olmaktadır... Batı ilmi, mümkün olan her çeşit bilgiyi içerdiği iddiasındadır (Guénon, 1991:43-44).*”

Binâenaleyh, Batı dünyâsında *ilim*, karşılaştığı her problemi çözebilecek kudretin kendinde bulunduğunu ileri sürerken, İslâm dünyâsındaki *ilim*, söyleyeceklerini söyledikten sonra netîceyi ilâhî irâdeye havâleyi tercîh eder. Diğer bir deyişle İslâm dünyâsında *ilimler* ve onlarla uğraşan *âlimler* kendilerinin üzerinde bir *müteâl kudreti* görürler; *doğruluklarının* tasdikini o *müteâl kudrete* havâle ederler. Kaleme alınmış sıradan pek çok eserde bile sık sık karşılaşılan, ele alınan konuların îzâhından sonra *va'llâhu a'lem bi's-savâb* (doğrusunu en iyi Allâh bilir) notunun düşülmesi, kanaatimizce işte burada sözünü ettiğimiz anlayış farklılığından kaynaklanmaktadır.

Bu tavrın anlaşılır sebepleri vardır. Zîrâ, İslâm dünyâsında daha ilk dönemlerden başlamak üzere, *ilim* ve *dîn* arasında ayrılmaz bir bağ oluşmuş ve eğitim faaliyetlerine

BİR XIV. YÜZYIL YAZARININ KALEMİNDEN ÇAĞININ “İLİM” VE “ÂLİM” ANLAYIŞI

konu olan ilimler -ister dînî nitelikli olsunlar, ister dîn-dışı konularla ilgili olsunlar- öncelikle mukaddes bir mekân olan câmi çevresinde tahsîl edilmeğe başlanmıştır. Binâenaleyh, dînin doğruları ve dünyâ görüşü, sâdece dînî sâhayı etkilemekle kalmamış, dîn-dışı (doğrudan dünyevî) kabûl edilen konular bile dînî doğrular istikâmetinde görülüp değerlendirilmiş; bu durum yüzyıllar içerisinde tam bir zihnî gelenek hâlini almış ve böylece sonraki ilmî faaliyetlerin yönü de etkilenmiştir (**Petersen, 1979:47**).

Nihâyet, bu *ilim anlayışını*, İslâm’ın, müntesiplerine *yaratılışın sırrına* dâir aşılamağa çalıştığı şuur ve îmânla birlikte düşünmek ve mânâlandırmak gerekir ki, İslâm’ın bu husûstaki tavrı, İslâm dünyâsındaki ilmî geleneğin, diğer medeniyet çevrelerinde teşekkül eden ilim geleneklerinden niçin farklı olduğunu da ortaya koymaktadır. İslâm, *insanın dünyâdaki mevki’ini*, Allâh karşısındaki durumunu ve mes’uliyetini kesin bir şekilde belirlemek sûretyle, müntesiplerinin zihinlerinde *varlık, bilgi ve değer* mefhûmlarıyla ilgili, diğer medeniyetlerle kâbil-i kıyâs olmayan bir *hakikat* çerçevesi çizmiş ve dünyâda öğrenilen her şeyin, bu sorumluluk çerçevesinde idrâk olunmasını sağlamıştır¹⁶.

Şeyhoğlu’nun ilimleri ele alışı, değerlendirişini ve bunları çevresindeki insanlara tavsiye edişini, biz bu târihî arka-plân ile irtibatlandırmanın yerinde bir yaklaşım olduğunu düşünüyoruz. Binâenaleyh, sonraki yüzyıllarda doğup yetişen başka ilim adamlarının ilimleri târif veya tasnîfleri sırasında ileri sürdükleri düşünceleri değerlendirirken, meselenin bu cihetini de göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

KAYNAKLAR

ADIVAR A. Adnan., (1982), **Osmanlı Türklerinde İlim**, 4. baskı, İstanbul.

AKÜN Ömer Faruk., (1979), “Şeyh-oğlu, Şeyh-oğlu Sadr al-dîn Mustafâ”, **İslâm Ansiklopedisi** / VIII.

ÂRİF BEĞ., “Devlet-i Osmâniyyenin Te’essüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulemâ”, **Dâru’l-fünûn Edebiyat Fak. Mec.**, İstanbul, 1332.

ATAY Hüseyin., “Fatih-Süleymâniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnameler”, **Vakıflar Dergisi**, XIII, 1981.

_____, (1983), **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, Dergah Yayınları, İstanbul.

¹⁶ İslâm düşünce geleneğinin nasıl teşekkül ettiği, ilim anlayışının nasıl bir îmânî ve kültürel zemînde oluştuğu ve oluşan bu geleneğin ve anlayışın Müslüman milletlerin zihniyet dünyâlarını nasıl şekillendirdiği meselesiyle ilgili olarak, son derece ilgi çekici bulduğumuz şu çalışmaya bakılabilir: Ahmet Davutoğlu, “İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması”, *Divân İlmî Araştırmalar*, 1 (Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 1996), s. 1-44.

AYAN Hüseyin., (1979), **Şeyhoğlu Mustafa Hürşid-nâme (Hürşid ü Ferahşâd)** [İnceleme-Sözlük-Konu Dizini] Atatürk Üni. yay., Erzurum.

BALTACI Cahid., (1976), **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, Enderun Kitabevi, İstanbul.

BİLGE Mustafa., (1985), **İlk Osmanlı Medreseleri**, 1984; M. Tayyib Gökbilgin, "Ulemâ", *İA/XIII*.

BİRGİVÎ MEHMED EFENDİ., (1256), **Tekmile-i Terceme-i Tarikat-i Muhammediye** (Vedâdî trc.), İstanbul.

DAVUTOĞLU Ahmet., "İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması", **Dîvân İlmî Araştırmalar**, I Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 1996.

ERGİN Osman Nuri., (1977), **Türk Maarif Tarihi**, I-II (iki cilt bir arada), İstanbul.

GUÉNON René., (1991), **Doğu ve Batı** (çev. Fahrettin Arslan), İstanbul.

İBN HALDUN., (1984), **Tasavvufun Mahiyeti (Şifâu's-Sâil)** (çev. S. Uludağ), 2. baskı, İstanbul.

İHSANOĞLU Ekmeleddin., (1992a): "Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology", **Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World** (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul.

_____, (1992b), "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", **150. Yılında Tanzimat** (ayrı basım), TTK, Ankara.

İMAM GAZZÂLÎ., (1978), **Dalâletten Hidâyete (el-Munkız mine'd-Dallâl)**, trc. A. Subhi Furat, İstanbul.

KANSU Nafi Atuf., (1930), **Türkiye Maarif Tarihi**, İstanbul.

KELÂBÂZÎ., (1992), **Ta'arruf [Doğuş Devrinde Tasavvuf]**, çev.. S. Uludağ, 2. baskı, İstanbul.

KİLİSLİ RİF'AT., (1340-42), **Ferheng-nâme-i Sa'dî Tercümesi** (Hoca Mes'ûd b. Osmân), İstanbul.

KOÇER Hasan Ali., (1974), **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi (1773-1923)**, 2. baskı, İstanbul.

**BİR XIV. YÜZYIL YAZARININ KALEMİNDEN
ÇAĞININ “İLİM” VE “ÂLİM” ANLAYIŞI**

KORKMAZ Zeynep., (1973), **Sadru'd-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi** [İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım], Ankara Üni. yay., Ankara.

KÖPRÜLÜ Mehmed Fuad., “Germiyan Beyliği Tarihine Ait Notlar”, **Türklük Mecmûası**, II, 1928.

_____, “Anadoluda Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumî Bir Bakış”, **Yeni Türk Mecmûası**, S. 4, 1933.

_____, (1934): **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar**, İstanbul.

KÖYMEN Mehmet Altan., “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri I, Üniversiteler”, **Selçuklu Araştırmaları**, IV (Ankara,), 1975.

KUŞEYRÎ., (1978), **Tasavvufun İlkeleri (Risâle-i Kuşeyrî)** (çev. Tahsin Yazıcı), c. I-II, İstanbul.

MEHMED ALİ AYNÎ., (1985), **İslâm Tasavvuf Tarihi**, İstanbul.

MUALLİM EMİN BEĞ., (1334), “Târihçe-i Tarîk-ı Tedrîs”, **İlmiye Sâlnâmesi**, İstanbul.

NASR Seyyid Hüseyin., (1989), **İslâm ve İlim** (trc. İ. Kutluer), İstanbul.

PETERSEN Johns., (1979), "Mescid", **İslâm Ansiklopedisi**, VIII.

TAŞKÖPRÜLÜ-ZÂDE Ahmed İsâmüddîn (Mecdî trc.), (1989), **Hadâ'iku's-Şakâ'ik (Şakâ'iku'n-Nu'mâniye ve Zeyilleri**, I, neşr. A. Özcan), İstanbul.

_____, (1313), **Mevzû'atü'l-Ulûm**, I. cilt, İstanbul.

TEKİNDAĞ Şehabettin., (1975), “Medrese Dönemi”, **Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi 1973**, İstanbul.

UNAN Fahri., (1993), **Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi** (yayımlanmamış doktor tezi, Hacettepe Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara (TTK tarafından 2002 yılı içinde neşredilmiş olacaktır.)

UNAT Faik Reşit., (1964), **Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış**, Ankara.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı., (1932), **Bizans ve Selçukîlerle Germiyan ve Osmanoğulları Zamanında Kütahya Şehri**, İstanbul.

_____, (1977), “Germiyaon Oğulları”, **İslâm Ansiklopedisi**, / IV.

_____, (1988), **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı**, TTK, 3. baskı, İstanbul.

ÜNVER A. Süheyl., (1946), **Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı**, İstanbul Üni. Yay., İstanbul.

YALTKAYA M. Şerefeddin., (1940), “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, **Tanzimat I**, İstanbul.

YAVUZ Kemâl., (1991), **Şeyhoğlu Kenzü’l-Küberâ ve Mehekkü’l-Ulemâ** [İnceleme-Metin-İndeks], (Neşr.), TTK yay., Ankara.